

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПОЛЬЩІ (1918–1939 РР.)

Едуард Вільчковський^{1,2}

¹Університет Яна Кохановського в Кельцах, Філія в Пйотркуві Трибунальському, Польща

²Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна,
a.wilczkowski@unipt.pl

<https://doi.org/10.29038/2220-7481-2019-03-17-22>

Анотації

Вступ. У статті розглянуто основні тенденції становлення та розвитку системи фізичного виховання учнів польських загальноосвітніх шкіл (розроблено навчальні програми й здійснено їх модифікацію, розвиток шкільного спорту, розбудову матеріальної бази, відкриття перших факультетів фізичного виховання у вищих навчальних закладах із метою підготовки вчителів фізичної культури) у цьому історичному періоді. **Мета дослідження** – проаналізувати становлення та розвиток системи фізичного виховання учнів польських загальноосвітніх шкіл у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). **Методи дослідження** – аналіз історичної й педагогічної літератури з теорії та методики фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі в період 1918–1939 рр., документів, які стосуються реформування шкільної освіти в Польщі у той час. **Результати дослідження.** По виборенню незалежності Польщі одним із головних завдань уряду стало відродження національної освіти. 1918 р. створено Міністерство у справах релігії і громадянської освіти. Одним із перших державних декретів від 7 лютого 1919 р. стало введення обов'язкової 7-річної освіти для дітей 7–14 років життя. Фізичне виховання було обов'язковим предметом навчальних планів загальноосвітніх шкіл. Програми з фізичного виховання в школі визначали такі групи фізичних вправ: загальнорозвивальні; вправи на утримання рівноваги; рухливі ігри; ходьба й біг; стрибки, лазіння, а також розділ із методичними рекомендаціями щодо планування занять для вчителів. **Висновки.** Фізичне виховання учнів у Польщі у 20–30 рр. ХХ ст. стало інтегральною складовою частиною загального навчально-виховного процесу в школі. Міжвоєнний період у Польщі характеризувався значним підвищенням інтересу учнів до занять спортом. Водночас суттєвими недоліками тогочасного шкільного фізичного виховання були недостатня кількість педагогів у більшості шкіл, у тому числі вчителів фізичної культури; відсутність відповідної для занять фізкультурою й спортом матеріальної бази; консервативне ставлення дирекції окремих шкіл до фізичного виховання школярів.

Ключові слова: Польща, фізичне виховання, школа, учні, фізичні вправи, навчальні програми.

Эдуард Вильчковский. Развитие системы физического воспитания общеобразовательных школ Польши (1918–1939). Вступление. В статье рассматриваются основные тенденции становления и развития процесса физического воспитания учащихся польских общеобразовательных школ (создание новых учебных программ и их последующая модификация; развитие школьного спорта; улучшение материальной базы; открытие первых факультетов физического воспитания в высших учебных заведениях с целью подготовки учителей физической культуры) в этот исторический период. **Цель исследования** – проанализировать становление и развитие системы физического воспитания учащихся польских общеобразовательных школ в 1918–1939 гг. **Методы исследования** – анализ исторической и педагогической литературы с теории и методики системы физического воспитания учащихся польских общеобразовательных школ в 1918–1939 гг., которые относятся к реформированию школьного образования в Польше в то время. **Результаты исследования.** После восстановления независимости Польши одной с основных задач правительства было возрождение национального образования. В 1918 г. образовано Министерство по делам религии и общественного образования. Одним с первых государственных декретов от 7 февраля 1919 г. стало введение обязательного 7-летнего образования для детей в возрасте 7–14 лет. Физическое воспитание стало обязательным предметом учебных планов общеобразовательных школ. Программы по физическому воспитанию в школе определяли следующие группы физических упражнений: общеразвивающие упражнения; упражнения на равновесие; подвижные игры; ходьба и бег; прыжки, лазание, метание, они также включали раздел с методическими рекомендациями для учителя относительно к планированию занятий, их организации и содержания. **Выводы.** Физическое воспитание учащихся в Польше в 20–30-х годах ХХ ст. стало интегральной частью общего учебно-воспитательного процесса в школе. Период между двумя мировыми войнами в Польше характеризовался существенным повышением интереса детей и молодежи к спортивным занятиям. Также серьезными проблемами польского физического воспитания были нехватка учителей в большинстве школ, в том числе учителей физической культуры; отсутствие соответствующей материальной базы; консервативное отношение руководства отдельных школ к физическому воспитанию школьников.

Ключевые слова: Польша, физическое воспитание, школа, учащиеся, физические упражнения, учебные программы.

Edward Vilchkovsky. The Development of the Physical Education System of Poland's Secondary Schools (1918–1939). Introduction. The article discusses the main trends in the formation and development in physical education of Polish students attending to secondary schools (the creation of new curricula and their subsequent modification; the development of school sports; the improvement of the material base; the opening of the first faculties of physical education in higher educational institutions to train physical education teachers) in this historical period. **The Aim of the Research:** to analyse the formation and development of the system of physical education of students from Polish secondary schools in the period between 1918–1939. Research methods: analysis of historical and pedagogical literature from the theory and methodology of the physical education system from Polish secondary schools in the period 1918–1939, which relate to the reform of school education in Poland at that time. **The Results of the Study.** After the restoration of independence of Poland, one of the main tasks of the government was to revive the national education. In 1918, the Ministry of Religion and Public Education was established. One of the first state decrees of February 1919 was the introduction of compulsory 7-year for children aged from 7 to 14 years of age. Physical education has become a compulsory subject of curricula for secondary schools. Physical education programs at school defined the following groups physical exercises: general development exercises; balance exercises; outdoor games; walking and running; jumps, climbing and also they included a section with methodical recommendations, instructions for the teacher regarding the exercise, planning, organization and maintenance. **Finding.** Physical education of pupils in Poland in the 20–30s became an integral part of the general educational process at school. The period between the two world wars in Poland was characterized by a significant increase in the interest of children and young people in sports activities. At the same time, most serious problems of Polish physical education were: lack of teachers in most schools, including teachers of physical culture; the lack of an adequate material base, the conservative attitude of the leadership of individual schools to the physical education of schoolchildren.

Key words: Poland, physical education, school, students, exercise, curriculum.

Вступ. Результати дослідження. Актуальним є питання щодо основних тенденцій становлення й розвитку системи фізичного виховання польських загальноосвітніх шкіл. Після виборення незалежності Польщі одним із головних завдань уряду стало відродження національної освіти країни. У січні 1918 р. утворено Міністерство у справах релігії і громадянської освіти. Одним із перших державних декретів від 7 лютого 1919 р. стало введення обов'язкової 7-річної освіти для дітей 7–14 років життя. Визначено також навчальні заклади, які повинні займатися підготовкою вчителів для загальноосвітніх шкіл – учительські семінарії.

У квітні 1919 р. у Варшаві пройшов I з'їзд польських учителів, на якому затверджено перші навчальні програми з фізичного виховання в школі. Підкреслено також, що фізичне виховання є інтегральною складовою частиною загального навчально-виховного процесу в школі. У рішеннях з'їзду зазначалося, що фізичне виховання повинно стати невід'ємною частиною всіх навчальних закладів, які здійснюють підготовку вчителів із різних предметів для загальноосвітніх шкіл.

На початку 20-років ХХ ст. відповідно до вимог реформування шкільної освіти 7-річні школи реорганізовано у 8-річні гімназії, які мали 3-річний початковий етап та 5-річний вищий. Така організація середньої освіти функціонувала до наступної шкільної реформи в 1932 р. Зазначимо, що за даними Е. Гая і К. Ходзелка у 1922 р. у загальноосвітніх школах Польщі навчались у середньому 66,2 % дітей та молоді, котрі проживали на всій території країни, у тому числі в західних воєводствах – 99 %. Більш складною була ситуація в східних регіонах, де середній відсоток учнів шкіл становив лише 30,5 %. Понад 2 млн дітей, переважно в східній частині Польщі, узагалі не відвідували шкіл [1].

У 1929 р. Міністерство у справах релігії та громадянської освіти збільшило обсяг навчальних годин на предмет «Фізичне виховання» до трьох на тиждень у всіх типах шкіл. Програмами фізичного виховання в школі визначено такі групи фізичних вправ: загальнорозвивальні; вправи утримання рівноваги; рухливі гри; ходьба й біг; метання, лазіння, стрибки. Програми також уключали розділ із методичними рекомендаціями для вчителів щодо планування занять, їх організації та змісту.

Міністерські програми з фізичного виховання школярів у своїй основі опиралися на шведську систему гімнастики, що, не відповідало наявній матеріальній базі більшості польській шкіл. Недосконалістю програм також було те, що вони передбачали наявність у школі інфраструктури для занять фізкультурою й спортом, а також учителя, котрий мав освіту з фізичного виховання. Однак значна кількість польських шкіл працювала в гірших умовах [1].

У наступних 1928–1930 рр. чисельність дітей, які відвідували школу, значно зросла та становила в середньому 96,4 %. Однак не вистачало вчителів із різних предметів, потреба в них становила 45 тис. У

такій ситуації важко було охопити обов'язковим фізичним вихованням усіх дітей та учнівську молодь. До того ж, поза школою більшість із них (особливо ті, хто проживав у сільській місцевості) не мали можливості відвідувати спортивні секції й регулярно займатися фізкультурою та спортом.

У 1932 р. у Польщі проведено наступну реформу шкільної освіти, відповідно до якої створено 6-річну середню школу (4-х річні гімназії й 2-річні ліцеї гуманістичного та математично-біологічного профілю). На обов'язкові заняття з фізичного виховання відводили 2 год щотижня, але також уведено обов'язкову 10-хвилинну гімнастику до початку уроків для всіх учнів школи. Також рекомендувалося проводити факультативні заняття з фізкультури й спорту. На них призначено 2 год щотижня. Програма з фізичного виховання передбачала чотири види фізичних вправ: стройові, порядкові, загальнорозвивальні вправи, основні рухи (біг, ходьба, метання, лазіння, стрибки), рухливі ігри, навчання їзди на велосипеді, ігри, вправи на гімнастичних приладах. До програм уключено також елементи велосипедного спорту, надзвичайно популярної в 30-х рр. ХХ ст. дисципліни спорту в Польщі. Потрібно відзначити також, що нові програми з фізичного виховання була більш наближена, порівняно з попередніми, до панівних у більшості польських шкіл умов щодо проведення занять із фізичного виховання [1].

Однак можливості реалізації змісту програм із фізичного виховання в школі зумовлені не лише рівнем кваліфікації вчителів та наявністю відповідної матеріальної бази, але також часто консервативним ставленням керівництва окремих шкіл до занять із фізичного виховання, що не сприяло ефективній реалізації навчально-виховних завдань із цього предмету. У кращому становищі перебували середні державні школи, які функціонували у великих містах. У провідних школах, розміщених у малих містах та в сільських повітах, на одному уроці фізичного виховання часто доходило до об'єднання одночасно кількох класів (іноді кількість учнів досягала 90 осіб), що не сприяло повноцінній реалізації навчально-виховних завдань із цього предмету. Тому наприкінці 20-х років дозволено проводити заняття лише за умови участі в них не більше ніж 50 учнів. Відсутність відповідної бази не давала можливості в більшості шкіл організувати навчання школярів плавання. Незважаючи на низку суттєвих проблем в організації фізичного виховання школярів у цей період, потрібно підкреслити значний крок уперед у цій галузі шкільної освіти, порівняно з попереднім десятиріччям. Зазначимо, що в 30-х рр. ХХ ст. фізичне виховання в школах Польщі швидко наближалось до загальноприйнятих європейських освітніх стандартів.

Міжвоєнний період у Польщі характеризувався значним підвищенням інтересу учнівської молоді до занять спортом. Ураховуючи цей факт, Міністерство в справах релігії та громадянської освіти в 1925 р. запропонувало керівникам шкіл і місцевим органам освіти разом із Комітетом фізичної культури та військової підготовки проводити щорічні шкільні спортивні свята у вільний від навчальних занять день. Головною метою цих масових фізкультурно-спортивних заходів була презентація фізично-військової готовності молоді до праці й захисту країни. До програм цих свят входили показові виступи спортсменів, змагання з популярних серед молоді видів спорту, таких як акробатика, бокс, фехтування, боротьба тощо. Учні різних класів змагались у спортивних іграх, легкій атлетичі (біг на 100 та 800 м, стрибки у висоту та довжину з розбігу, штовхання ядра й ін.), плаванні довільним стилем (за наявності умов), стрільбі з карабіна, у розборі та збиранні бойової зброї. Програма свята також обов'язково передбачала проведення двох відкритих уроків із фізичного виховання (один – із молодшим, а другий – зі старшим класом). Деякі школи об'єднували свої зусилля в організації спортивних свят і проводили їх разом (дві-три школи) на міському стадіоні [9].

Активну співпрацю зі школами здійснювали спортивні товариства та клуби. Так, наприклад, у 1928 р. в Лодзі місцевий Лодзинський спортивний клуб для проведення загальноміського шкільного спортивного свята передав у розпорядження освітній владі на цей період свій стадіон і спортивні об'єкти. У цих змаганнях узяло участь близько 1300 учнів. На стадіоні систематично проводили міжшкільні футбольні турніри. Представники клубу задля популяризації таких дисциплін спорту, як волейбол та легка атлетика, проводили показові виступи в лодзьких школах. Суттєву підтримку для розвитку масовості учнів у фізкультурі й спорті в школах надавала Християнська асоціація молодих людей (УМСА). У 20–30-х рр. ХХ ст. у частині польських міст при УМСА відкривалися секції з фізичної культури та спорту. У рамках співпраці із загальноосвітніми школами інструктори УМСА проводили з учнями заняття з використанням рухливих ігор, заняття з гімнастики й організували разом з учителями шкіл змагання з плавання та спортивних ігор [3].

Популяризацію зимових видів спорту серед шкільної молоді здійснював Союз лижних видів спорту, який разом з органами освіти організував лижні курси для учнів і вчителів гімназій, де вони

вчилися кататися на бігових і гірських лижах, а також проводити змагання з лижного спорту. Популярними серед учнів польських шкіл були спортивні шкільні клуби. Так, наприклад, 43 такі клуби діяли у 20-х рр. ХХ ст. при гімназіях та професійних школах лише в Шльонському воєводстві [9].

У 1934 р. затверджено Статут шкільного спортивного клубу задля створення для найбільш здібних у спорті учнів кращих умов для їх тренувань. У різних регіонах країни формувалися також міжшкільні спортивні клуби. У системі шкільного фізичного виховання освітні влади підтримували також розвиток туристично-країнознавчої діяльності школярів. Так, у 1927 р. туристично-країнознавча комісія при Міністерстві в справах релігії та громадянської освіти відкрила по всій країні для школярів мережу будинків, туристичних схронів, літніх таборів і веслувальні бази на водоймищах. Завдяки розвитку шкільного туризму серед молоді значної популярності набули такі види спорту, як веслування та на байдарках і каное. На жаль, як відзначають Е. Гай і К. Хондзелек, туристично-країнознавча діяльність у школах у цей період не набула масового характеру. У ній брали участь здебільшого харцерська молодь, учасники туристичних гуртків та спортивно здібні учні [1].

Протягом 20–30-х років ХХ ст. провідні позиції в галузі фізичного виховання дітей і молоді займали військові кола Польщі. Уже на початку 20-х рр. до навчального плану середньої школи введено предмет «Початкова військова підготовка», який, відповідно до концепції Міністерства військових справ, повинен бути інтегрований із фізичним вихованням. У 1925 р. згідно з розпорядженням Ради міністрів Польщі створено Головну раду з фізичного виховання при Міністерстві в справах релігії та громадянської освіти як державно-суспільний орган, якому доручали керувати й координувати всі питання в справі фізичного виховання та шкільного спорту, а також початкової військової підготовки юнаків на території всієї країни. Вона також керувала подібними Радами, які створено у всіх воєводствах (областях) і повітах (районах) Польщі. Зазначимо, що ця Рада була організацією координаційно-дорадчою без права видання наказів і не мала власного бюджету. Тому вона не могла впровадити радикальні зміни щодо вдосконалення системи шкільного фізичного виховання [6].

Суттєвим елементом покращення у фізичного розвитку, рухової підготовленості, дбання про власне здоров'я учнів було впровадження до навчальних планів середніх загальноосвітніх шкіл занять із гігієни. Зміст програми з цього предмету становили гігієна дихання, живлення, гартування організму, особистої гігієни учнів, надання домедичної допомоги та ін. [4]. На цю навчальну дисципліну відводили одну годину щотижня. Основною метою цього предмету було усвідомлення учнями важливості зберігати й зміцнювати своє здоров'я, дотримуватися вимог профілактики різних хвороб. У більшості середніх шкіл гігієна була невід'ємним елементом фізичного виховання. Викладали цей предмет переважно лікарі, які закріплювалися за школами, а частину тематики з гігієни – учителі фізичної культури за умови відповідної фахової підготовки [10].

Важливою проблемою, як уже зазначено вище, для польської шкільної освіти стала недостатня кількість педагогів у більшості шкіл, у тому числі з фізичної культури. Задля вирішення цього питання вже в 1920 р. розпочинають свою діяльність педагогічні семінарії вчителів різних спеціальностей. У цьому ж році у Варшаві відкрито однорічні Державні курси з фізичного виховання, де переважно навчалися ті, котрі вже працювали в школах вчителями, але не мали цієї кваліфікації й відповідного свідоцтва про спеціальну освіту, а також учителі інших навчальних дисциплін, котрі бажали викладати предмет «Фізичне виховання». Навчальний процес слухачів курсів із теоретичних дисциплін забезпечували викладачі Варшавського університету, а практичні заняття проводили досвідчені фахівці із фізичного виховання, серед яких – і тренери з різних видів спорту. Крім Варшавських ДКФВ, подібні курси організовано при Познанському та Ягелонському (м. Краків) університетах.

Значний крок уперед у підготовці вчителів фізичної культури здійснено в 1922 р., коли організовано факультет фізичного виховання в Познанському університеті. Його випускники після завершення 3-річного навчання отримували кваліфікацію «Магістр фізичного виховання». У 1925 р. за безпосередньої підтримки Й. Пілсудського створено Державний інститут фізичного виховання, який у 1929 р. реорганізовано в Центральний інститут фізичного виховання (ЦІФВ), а в 1927 р. відкрито факультет фізичного виховання при Ягелонському університеті. Незважаючи на значний поступ у галузі підготовки вчителів фізичної культури, у Польщі у 20–30-х рр. ХХ ст. не вдалося повністю вирішити питання забезпечення всіх освітніх закладів висококваліфікованими спеціалістами з цього предмету [2, 7]. Так, Центральний інститут фізичного виховання (ЦІФВ) до 1939 р. підготував 496 вчителів і тренерів, факультет фізичного виховання Ягеллонського університету – 488 чол., а факультет фізичного виховання в Познанському університеті – близько 400 фахівців [1].

У галузі розбудови матеріальної бази з фізичної культури та спорту за 20 років незалежності Польщі не відбулося значних зрушень. За даними Х. Млодзяновської-Якубовської, Йорданські парки рухливих ігор задовольняли потреби дітей і молоді в рухливій активності лише на 10 %, закриті басейни – на 3 %, стадіони та спортивні майданчики – на 30 %, гімнастичні зали – на 12 %, відкриті басейни – на 35 %. Крім того, більшість цих об'єктів розміщено у великих промислових центрах, натомість у сільських районах спортивна інфраструктура, у тому числі й шкільна, була слабкою та недосконалою [5].

Висновки. На підставі проведених досліджень можна констатувати, що фізичне виховання учнів польських шкіл зробило значний прогресивний крок уперед у 20–30-х роках ХХ ст., порівняно з попередніми історичними періодами. Розроблено державні програми з предмету «Фізичне виховання», які систематично удосконалювалися. Згідно з навчальними планами загальноосвітніх шкіл, на цю дисципліну відводили по дві години щотижня, а також одну годину на предмет «Гігієна» у 7–8 класах гімназії. Це мало мету – надавати учням знання з організації особистого здорового способу життя й профілактики захворювань.

Міжвоєнний період у Польщі характеризувався значним підвищенням інтересу учнівської молоді до занять фізкультурою й спортом. Відкривалися спортивні секції, регулярно проводилися міжшкільні спортивні змагання. Щорічно організовували спортивні шкільні свята, програмою яких були показові виступи спортсменів із популярних серед молоді видів спорту, таких як акробатика, гімнастика, бокс, фехтування та ін. Головна мета масових фізкультурно-спортивних заходів – презентація фізичної й військової готовості молоді до праці та захисту країни.

Потрібно зазначити, що в кращому положенні щодо реалізації завдань фізичного виховання були міські гімназії й ліцеї, порівняно з іншими типами шкіл, особливо сільськими, які мали значно гіршу базу (відсутність гімнастичних залів, фізкультурних приладів та ін.), а також недостатню кількість висококваліфікованих учителів фізичної культури. Усе це створювало значні труднощі в реалізації вимог державних програм із цього предмету й упровадження засобів фізичної культури та спорту в повсякденний побут учнів сільських шкіл.

Джерела та література

1. Gaj J., Hądzelek K. Dzieje kultury fizycznej w Polsce/Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu. Poznań, 1997. S. 293.
2. Grot Z. (red.) Dzieje Poznańskiej Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego (1919–1969). Poznań: PWN, 1970. S. 223.
3. Kędzia P. Działalność wychowawcza i oświatowo-kulturalna polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Łódź, 2018. S. 389.
4. Małolepszy E., Małolepsza T. Z zagadnień aktywności fizycznej, zdrowia, promocji zdrowia i higieny na wsi w Polsce do 1939 roku. *Rocznik Lubuski*. T. 44. Cz. 2a. 2018. S. 313–319.
5. Młodzinowska-Jakubowska H. Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Polsce do 1939. *Roczniki Naukowe AWF w Warszawie*. T. II. 1963. S. 363–364.
6. Nowak L. Geneza i rozwój kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego w Polsce do 1939. *AWF. Seria: Monografie*. Nr 296. Poznań, 1991. S. 76.
7. Pędraszewska B. Kształtowanie nauczycieli wychowania fizycznego w pierwszym dziesięcioleciu Polskiej niepodległej. [w:] M. Orlewicz-Musiał, R. Wasztyła (red.) *Przeszłość polskiej kultury fizycznej: Zeszyty Naukowe*. Nr 89. Kraków: Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie, 2004. S. 85–90.
8. Pietrzak H. Sport w szkołach polskich województwa Śląskiego w latach 1922–1939. [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce/B*. Woltmann (red.). T. III. Gorzów Wielkopolski: Instytut Wychowania Fizycznego Poznańskiej AWF, 1997. S. 53–62.
9. Staroń R. Baza wychowania fizycznego państwowych miejskich szkołach średnich ogólnokształcących w Krakowie w latach 1928–1939. [w:] *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce/B*. Woltmann (red.). T. III. Gorzów Wielkopolski: Instytut Wychowania Fizycznego Poznańskiej AWF, 1997. S. 45–52.
10. Szybiak I. Wiedza o organizmie w polskich programach nauczania (od XVIII do XX wieku)/Przepka R. (red.), Nauczanie wiedzy biomedycznej na studiach pedagogicznych, Górnośląska Szkoła Pedagogiczna im. A. Hłonda, Mysłówice, 2003. S. 154–157.

References

1. Gaj, J., Hądzelek, K. (1997). Dzieje kultury fizycznej w Polsce, Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu, Poznań, 293.
2. Grot, Z. (red.) (1970). Dzieje Poznańskiej Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego (1919–1969). Poznań: PWN, 223.

3. Kędzia, P. (2018). Działalność wychowawcza i oświatowo-kulturalna polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, Łódź, 389
4. Małolepszy, E., Małolepsza, T. (2018). Z zagadnień aktywności fizycznej, zdrowia, promocji zdrowia i higieny na wsi w Polsce do 1939 roku. *Rocznik Lubuski*, T. 44, cz. 2a, 313–319.
5. Młodzinowska-Jakubowska, H. (1963). Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Polsce do 1939. *Roczniki Naukowe AWF w Warszawie*, t. II, 363–364.
6. Nowak, L. (1991). Geneza i rozwój kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego w Polsce do 1939. *AWF, Seria: Monografie*, nr 296. Poznań, 76.
7. Pędraszewska, B. (2004). Kształtowanie nauczycieli wychowania fizycznego w pierwszym dziecięcim wieku Polskiej niepodległej, [w:] *Orlewicz-Musiał M., Wasztyła R. (red.) Przeszłość polskiej kultury fizycznej, Zeszyty Naukowe*, nr 89, Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie. Kraków, 85–90.
8. Pietrzak, H. (1997). Sport w szkołach polskich województwa Śląskiego w latach 1922–1939, [w:] *B. Woltmann (red.) Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, Instytut Wychowania Fizycznego Poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski, 53–62.
9. Staroń, R. (1997). Baza wychowania fizycznego państwowych miejskich szkołach średnich ogólnokształcących w Krakowie w latach 1928–1939, [w:] *B. Woltmann (red.) Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, Instytut Wychowania Fizycznego Poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski, 45–52.
10. Szybiak, I. (2003). Wiedza o organizmie w polskich programach nauczania (od XVIII do XX wieku), *Przepka R. (red.), Nauczanie wiedzy biomedycznej na studiach pedagogicznych, Górnośląska Szkoła Pedagogiczna im. A. Hłonda, Mysłowice*, 154–157.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2019 р.